

*Казанова О. В.,**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри української літератури та компаративістики
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова*

СПЕЦИФІКА НАРАТИВНИХ ФОРМ У РОМАНІ О. ГОНЧАРА «ЛЮДИНА І ЗБРОЯ»

Анотація. У статті досліджені форми нарративу у романі О. Гончара «Людина і зброя». Виявлено, що нарративна стратегія твору О. Гончара переважно реалізується через дискурс гетеродієгетичного наратора в інтрадієгетичній ситуації. Наратив тяжіє до універсалізму, філософічності, інтелектуальності. Епічність зображення виявляється не лише через введення панорамних описів мілітарних подій, але й через чергування різних часових площин. У такій формі нарації спостерігається артикуляція дескриптивних оповідних елементів, домінує зображальне начало. Композиційна своєрідність роману О. Гончара постає у синтезуванні статичних описів, міркувань і динамічних епізодів. Також схарактеризовано форму невласне прямого мовлення, в якій спостерігається взаємодія мовленнєвих дискурсів в на змістовому, стилістичному та комунікативному рівнях. Послідовна зміна об'єктів зображення та сприйняття зумовлює монтажний принцип конструювання нарративу. О. Гончар не стільки репрезентує внутрішнє мовлення та думки героїв, скільки апелює до читача. Реалізується діалогічна комунікативна взаємодія: автор – наратор – читач. Доведено, що важливим компонентом такої форми нарративу стає риторичність та експресивність. Також досліджено особливості суб'єктивної нарації героя-оповідача, що виявляється через монологи-роздуми, епістолярні форми. У тесті домінує внутрішня точка зору. Це сприяє особливій точності у змалюванні поодиноких настроїв, почуттів та душевних процесів у свідомості героя. Наряду із зовнішнім сюжетом – внутрішній, що відбиває динаміку почуттів, перебіг емоційних станів героя, взаємопроникнення різних переживань. Важливим у романі О. Гончара є відтворення жорстокої дійсності війни, але не менш вадливою стає сфера роздумів про неї героїв твору. Виявлено, що стильовою особливістю монологів героїв стає контекстуальна полемічність та риторичність. Герої аналізують події, звертаючись до уявного опонента. Текст роману О. Гончара «Людина і зброя» втілює імпліцитне звертання до реципієнта, що зумовлює його зацікавлення й забезпечують цілісність нарративу.

Ключові слова: наратив, композиція, оповідач, точка зору, реципієнт.

Постановка проблеми. У сучасному літературознавстві сутність поняття наратології, нарації, досі є актуальним та викликає значне зацікавлення науковців. Посутніми залишаються питання становлення, розвитку наратологічної теорії та методології як у зарубіжному літературознавстві, так і в українському.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До вивчення нарративу художнього твору й окреслення теоретичних аспектів наратології зверталися такі українські науковці: Р. Гром'як, О. Капленко, К. Коваленко, Ю. Ковалів, М. Легкий, Л. Маце-

вко-Бекерська, І. Папуша, М. Руденко, В. Сірук, М. Ткачук, О. Ткачук та ін. Отже, існує вже чимало монографій, дисертацій, збірників, присвячених саме вивченню теорії оповіді.

Незважаючи на певні досягнення у вивченні романного жанру, нарративні стратегії у романних формах досліджувалися досить спорадично. У сучасній літературознавчій науці досить цікавим є дослідження жанру роману, що зумовлює збільшення праць, присвячених наратології.

Твори української літератури ХХ століття вирізняються особливою поетикою, зміною текстових інтенцій психологізму, яка передбачає взаємодію автора із текстом.

Метою нашої розвідки є багатоаспектний аналіз нарративних форм у романі О. Гончара «Людина і зброя». Актуальність статті зумовлена потребою розширення досліджень наратологічних аспектів у творчості О. Гончара, зокрема у романі «Людина і зброя».

Виклад основного матеріалу. У теорії наратології представлені різні типології нараторів. Зокрема, Ж. Женетт запропонував таку класифікацію для вирізнення нарративних типів залежно від ситуацій, у яких вони перебувають: «...гетеродієгетичний наратор в екстрадієгетичній ситуації (розповідає історію, в якій він не виконує функції персонажа), гетеродієгетичний наратор в інтрадієгетичній ситуації (оповідач другого ступеня, котрий розповідає історії, в яких, як правило, відсутній («текст у тексті»), гомодієгетичний наратор в екстрадієгетичній ситуації (розказує власну історію, в якій він фігурує як персонаж), гомодієгетичний наратор в інтрадієгетичній ситуації (оповідач другого ступеня, що розповідає власну історію)» [1, с. 397]. Дещо схожею є типологія В. Шміда, який зазначає, що «...дієгетичним будемо називати такого наратора, який оповідає про самого себе як про фігуру в дієгезисі. Дієгетичний наратор фігурує у двох планах – і в оповіді (як її суб'єкт), і оповідній історії (як об'єкт). Недієгетичний же наратор оповідає не про самого себе як про фігуру дієгезису, а лише про інші фігури» [2, с. 81].

На тлі української літератури 1960–1980-х років, коли соціально-політичні тенденції зумовлювали переважно одноманітність і декларативність художнього письма, виразно виокремлюється художня проза О. Гончара у психологічному, формально-естетичному та нарративному аспектах.

Роман О. Гончара «Людина і зброя» має автобіографічну основу, адже події, описані у творі, ситуації, що відбуваються з героями, можна сприймати як авторське осмислення перипетій власної юнацької долі. О. Гончар був студентом 2 курсу, коли його життя, та й життя тисячі таких же молодих людей змінила страшна подія – війна. Перебування на фронті, участь у бойових діях, потрапляння у полон, переживання окупації

фашистами рідної землі сформували О. Гончара як письменника. У своєму «Щоденнику» О. Гончар напише: «Величезна більшість солдатів сучасної армії знає, що війна їм не потрібна, що це злочини, з жиру затіяні вождями-кретинами. ... Народ загнуданий... Він не в змозі чинити опір своїм катом, що посилають його на братовбивство» [3, с. 19–20]. К. Григор'єв навидить не менш цікавий епізод, коли неподалік Білої Церкви студенти, які проходили виробничу практику, випадково натрапили на останки бійців. На одному з медальйонів-патронників було зазначено ім'я друга О. Гончара, побратима, з яким український письменник пройшов пекло кривавих боїв біля річки Рось. «Бачити схвильоване обличчя і ледь вологі очі Олесь Гончара, коли ми приїхали на місце колишніх боїв студбатівців, коли стояли біля братської могили, коли дивилися на безіменну притоку Росі – пам'ятну річечку, яку місцеві жителі від тої воєнної пори і до сьогодні називають – Червоною, – цього було досить, упевнитися, наскільки автобіографічний роман «Людини і зброя» – зазначає К. Григор'єв [4, с. 197].

У романі через виявляється не лише переосмислення подій власного життя, назавжди закарбованих у душі та думках автора, але й цілого покоління, цілої історичної епохи. Наративна стратегія твору О. Гончара реалізується через дискурс гетеродієгетичного наратора в інтрадієгетичній ситуації (за В. Шмідом – вторинний недієгетичний наратор) – наратор репрезентує описані події неупереджено, граматично виявляється як виклад від 3-ої особи. Недієгетичний наратор не відноситься до дієгезису (історії твору), а веде розповідь про інших героїв, що зумовлює особливості наративу: об'єктивність зображення, наявність описів, узагальнених роздумувань, деталізація зовнішнього світу. Позиція «поза дієгезисом» важлива у структурі викладу також і тим, що читач не потребує синхронізації думок наратора із думками чи настроєм героїв, тому його точка зору в процесі читання може довільно змінюватися і набувати самодостатності. Епічність зображення виявляється не лише через введення панорамних описів мілітарних подій, але й через чергування різних часових площин. Всезнаючий об'єктивований наратор задля підкреслення екзистенційного загального жаху війни та її наслідків, наповнює свій дискурс уривками проминальних роздумів-описів як певний підсумок зображених ситуацій: «Цокочуть колесами вагони. Те, що було миром, зостається позаду. Попереду – невідомі випробування, з невідомим для кожного жеребом – кому який випадє: тому – блискавична смерть у першій атаці, тому – лаври бойової слави, тому – похмура одіссея концтаборів, кремацийні печі фашистських фабрик смерті... Але це потім, потім. Зараз вони ще про це не мають уявлення, зараз у них лише готовність в серцях – пройти все дантове пекло війни, перепинити шлях новітнім ордам чінгісхановим, що не з луками, не з стрілами – з гримучою сталлю на землі і в небі насуваються на рідний край. Куди везуть? Цього їм не кажуть. Де стрінуться з ворогом? Про це можуть висловлювати лише різні догадки» [5, с. 45].

У романі О. Гончара спостерігається зміщення часових векторів, певне часове нашарування, але не за рахунок фрагментарності оповіді чи авторського «забігання» наперед, а шляхом універсальності часу. Часові відрізки у наративі поєднуються так, що втілюють функцію художнього узагальнення. Виявляється розширення часопросторових меж,

що сприймається як проекція на майбутнє. Наратив тяжіє до універсальності, філософичності, інтелектуальності, що також зумовлене і зверненням до ряду алюзій та ремінісценцій у тексті (війна – Дантове пекло, війна – Помпея і т. п.). Композиційна своєрідність роману О. Гончара постає у синтезуванні статичних описів, міркувань і динамічних епізодів, що позначаються прискоренням часу, увиразненням проминальності зображеного. Візії трагічного буття героїв не сприймаються реципієнтом як вигадка, фантазування, адже наратор вводить у свій дискурс синхронні фрагменти натуралістичних описів жорстоких боїв, героїчних зіткнень із ворогом, ніби мотивуючи свої подальші висновки та «передбачення». У такій формі нарації спостерігаємо артикуляцію дескриптивних оповідних елементів, домінує зображальне начало. Через наратив реалізується просторова точка зору, що «...зумовлює «масштабність» висвітлення подій» [2, с. 70]. ««Витиснення» наратора за межі дієгетичного простору сприяє моделюванню співвідношення самостійності рефлексії тексту із принципово важливими його змістовими чи формальними елементами. Позиція «поза дієгезисом» важлива у структурі викладу також і тим, що читач не потребує синхронізації переконань чи думок розповідача з думками чи настроєм самих персонажів, тому ставлення в процесі читання може змінюватися і набувати самостійності» [6, с. 23].

Письменник не лише створює епічне полотно через описи, деталізацію подій, але й створює поліфонію оцінок сприйняття зображеної реальності, вводячи у текст ще «голоса» різних героїв. Оповідний прийом багатоголосся підкреслює ефект достовірності описаного, психологізує оповідь, зумовлюючи експресивно-емоційне забарвлення та ускладнюючи структуру наративу. Сюжет роману підноситься через два фокуса зображення та сприйняття: подієвий, зовнішній, поданий з точки зору об'єктивно недієгетичного наратора, та внутрішній, через внутрішній світ та думки героїв: «Студбат – дивне це слово, віднині назавжди ввійде воно в материне життя, в її безсонні ночі, материнські тривоги. Квапливо йде вона в гурті проводжаючих по тротуару, ледве встигаючи за колоною, що поблискує рюкзаками, студентськими чупринами та щедро розкидає наліво й направо матерям жарти та підбадьорливі прощальні усмішки. Поки що усмішки на юнацьких обличчях і жарти на вустах, а її розпалена материнська уява вже бачить їх в крові на операційних столах, вже це йдуть повз неї то вбиті, то поранені, то пропали безвісти...» [5, с. 28].

Послідовна зміна об'єктів зображення та сприйняття зумовлює монтажний принцип конструювання наративу. Вагому композиційну та семантичну роль в оповідній структурі відіграють розлогі монологи-рефлексії героїв твору, також насичені філософськими міркуваннями про лихо війни, глибоким усвідомленням значення патріотизму, любові до своєї Батьківщини, збереження та реалізації морально-етичних принципів гуманізму: «І ось тепер, на верховинах ХХ століття, знову цей чорний, смердючий вибух дикунства, канібалізму. Високорозвинута, культурна нація раптом породжує армію бандитів, убивць. Планета у темряві. Одне за одним гинуть міста. Ну як тут бути оптимістом? Як вірити далі в те, чого ви нас вчили у своїх книгах, що навівали нам у світлих університетських аудиторіях?» – міркує Духнович [5, с. 51].

Стильовою особливістю монологів героїв стає контекстуальна полемічність та риторичність. Герої аналізують

поді, звертаючись до уявного опонента: «Та оце поступ? Оце прогрес? – саркастично звертався він до якогось уявного опонента. – Всього сто тисяч років тому похмурі неандертальці з низьким лобами виходили з своїх печер, озброєні примітивним кремінним зряддям. Минуло, по суті, зовсім небагато часу, і людина здобула крила, піднялася в повітря, перетнула океани. Людина стала Гомером, стала Шекспіром, Дарвіним, Цюлковським... Богорівна!» – гадає Духнович [5, с. 51].

Прикметною особливістю наративної структури роману є те, що часто саморозкриття героїв, подане через форму невласне прямого мовлення, що сприймається як фрагмент оповідного тексту, який містить слова одного із зображуваних наратором героїв, при чому передача висловлювань не маркується ні графічними знаками, ні вставними словами [Див.: 2]. Невласне пряме мовлення у тексті проявляється на рівні текстової інтерференції (за М. Бахтіним «гібридної конструкції»). Голос героя є одночасно й голосом автора-оповідача. Взаємопроникнення мовленнєвих дискурсів виявляється на змістовому, стилістичному й комунікативному рівнях. Автор максимально «наближається» до свідомості героя, майже «зливається» з ним, проникає у найпотаємніші сфери внутрішнього світу, що дає можливість для контекстуального виявлення авторських оцінок і почуттів в оповіді героїв.

Більшість дослідників, аналізуючи поезику роману О. Гончара «Людина і зброя», вважають, що авторське світобачення втілюється переважно у наративі героя твору – Мирона Духновича. На нашу думку, тут більш правомірно говорити, що всі герої роману є певними іпостасями авторської свідомості та душі: і Богдан Колосовський, і Мирон Духнович, і Степура, і Слава Лагутін тощо. Кожен герой міркує про лихо війни по-своєму, але всі їх думки є синхронними в ідейному та експресивному звучанні. Монологи-роздуми набувають ознак збірного образу «Ми». Автор стратегічно вдається до прийому альтерації – зміни точок зору на описувані події, що призводить до поліфонічності оповіді: зі сторони безособового наратора та власної оцінки героя. О. Гончар не стільки репрезентує внутрішнє мовлення та думки героїв, скільки апелює до читача, запрошуючи його до роздумів, до діалогічної комунікативної взаємодії: автор – наратор – читач. Виражена діалогічність оповіді виявляється через стильові констукти звертань, риторичних окликів, експресивних конотацій: «О, Німеччино мінезингерів, Німеччино Бетховина, Шіллера і Гете, подивись на себе сьогодні! Раніше йшли від тебе на схід філософи, поети, великі гуманісти, а сьогодні йде залізний знищувач у касці туполобий, ідуть молоді арійські бестії, закуті в броню, руїники і вбивці, що хочуть знищити наш край, нашу культуру, нас самих» [5, с. 53]. Виявляється рефлексивний план оповіді – філософське осмислення історичного часу, людської екзистенції: «Палаючі степи, палаючі на планеті міста, тривожно-багрове небо над ними – може, все це видно в потужні телескопи інших планет? Може, й звідти видно в потужні телескопи оце велике спустошення, що охопило нашу рідну землю у 41-й рік ХХ сторіччя?» [5, с. 47].

У сюжетно-композиційній будові роману О. Гончара «Людина і зброя» значної уваги потребує й останні розділи твору – «Листи з ночей оточенських», представлені у формі епістолярного звернення одного з героїв (Б. Колосовського) до

своєї коханої дівчини (Тетяни). «Пиши хоч у думках...» Про це ти просила, коли востаннє ми бачились у чугуївському таборі, і ось я посилаю тепер тобі ці ненаписані листи, ці думки свої, що не проходять через жодну польову пошту. Зараз ти від мене на відстані зірки, і хай душа вільно говорить до тебе, як до зірки, далекої, недосяжної» [5, с. 140].

Змінюється наративний ракурс. Домінуючою є оповідна перспектива героя, який оповідає про пережиті події у сповідальній, ширій інтонації. Такого наратора визначаємо як «гомодієгетичний наратор в інтрадієгетичній ситуації (оповідач другого ступеня, що розповідає власну історію)» [1, с. 397]. Оповідач функціонує у тексті у двох сферах: У комунікативній сфері як суб'єкт, а точніше, той, хто веде оповідь (як наратор) та референтній, як об'єкт, тобто той, про кого ця оповідь ведеться (як герой). Нарация позначена домінуванням суб'єктивної модальності, яка зумовлена внутрішньою фокалізацією оповідача. Як правило, авторські прояви у текстовій площині майже відсутні або зрідка проявляються на контекстуальному рівні у межах власного дискурсу наратора-героя, а саме через оціночну точку зору в оповіді.

Особливості лексичного складу, синтаксичної будови оповіді, короткі (іноді контекстуально завуальовані) вказівки наратора на безпосередню участь та особисту причетність до описуваних подій підкреслюють суб'єктивізм оповіді. Сама форма листа, що має реального адресата, проте по суті, сприймається як звернення оповідача до себе самого (намагання осмислити події, що сталися), а також звернення до абстрактного наратора, що рецензує текст. Реципієнт стає не стільки співтворцем дискурсу, скільки спостерігачем шляху духовних змін, що відбулися з кожним героєм у пережитій «межовій» ситуації людського лиха, горя, смерті й війни. Ретроспективний виклад у формі монологу-сповіді з елементами самоаналізу, роздумів про значення історично подій є спробою осягнення себе-минулого й себе-теперішнього. Суб'єктивна нарація набуває рис риторичності, автентичності бачення подій героєм-наратором узагальнюється завдяки домінуванню у монологах екзигезису (описових моментів роздумів). Спостерігається явище «наративної дифузії», яка полягає у кореляції і перетіканні сенсу між ненаративними (описи, аргументації) та наративними (дії героя) фрагментами [Див.: 2]. Таким чином, у творі головним стає показ тогочасної історичної дійсності, зображення якої крізь суб'єктивне бачення героя набуває більшої експресивності та сугестивності. Це сприяє особливій точності у змалюванні поодиноких настроїв, почуттів та душевних процесів у свідомості героя. Наряду із зовнішнім сюжетом – внутрішній, що відбиває динаміку почуттів, перебіг емоційних станів героя, взаємопроникнення різних переживань. Важливим у романі О. Гончара є відтворення жорстокої дійсності війни, але не менш вадливою стає сфера роздумів про неї героїв твору: «Принципи гуманності, людяності, справедливості для них не існували й не існують, але я не хочу бути схожим на них!» – міркує Колосовський – «Голодні, обдерті, оточені, ми будемо іншими, ми ніколи не станемо схожими на них – убивць, будівників концтаборів і фабрик смерті, катів нашого світлого життя!» [5, с. 151].

Автор, порушуючи канони романного жанру, залишає фінал відкритим, заключним акордом якого звучить міркування-передбачення оповідача в оптимістичній модальності:

«Але, навіть гинучи, віритимем, що після нас буде інакше, і все це більше не повториться, і щаслива людина, розряджаючи останню бомбу в сонячний день перемоги, скаже: це був останній кошмар на землі» [5, с. 157]. У творі звучить життєствердне сподівання, що виявляє особливості світосприйняття та художнього мислення письменника. Автор висловлює надію, що жах війни вже ніколи не повториться, що людство, яке пройшло пекло війни, нарешті усвідомило її руйнівну силу. На жаль, словам видатного українського письменника не судилося втілитися, і знову Україна мусить проходити свої нелегкі випробування. Але слідуючи настановам О. Гончара все одно віритимем у щасливе майбутнє!

Висновки. Своєрідний художній світ О. Гончара справді є невичерпним джерелом для подальших наукових студій, зокрема у сфері вивчення наративних особливостей твору. Оновлення наративної техніки у прозі письменника було спричинене зосередженістю на психологічних аспектах зображення, превалюванні філософсько-інтелектуального спрямування твору, ліризмом, зумовленим специфікою художнього світогляду митця. У романі «Людина і зброя» О. Гончара виразним стає чергування авторської нарації з суб'єктивним розкриттям внутрішнього світу героїв через невласне пряме мовлення, монологи-роздуми, сповідальну форму листів тощо. Також важливим аспектом є можливість зіставити різні точки зору, смислові позиції, що допомагає автору підштовхнути допевного сприйняття, ставлення, оцінювання читачем ситуації, описуваних подій. Така наративна система роману значною мірою зумовлює поліфонізм прози митця.

Література:

1. Женетт Ж. Фігури. В 2 томах. 1998. URL: (дата звернення: 16.02.2023)
2. Шмід В. Наратологія. 2003. URL: <https://knigism>. Online (дата звернення: 16.02.2023).
3. Гончар О. Щоденники : 1943 – 1968. Київ : Веселка, 2002. Т. 1. 455 с.
4. Григор'єв К. Не могли інакше. Київ : Рад.пис., 1983. 360 с.
5. Гончар О. Людина і зброя. <http://ukrbooks.com> › ljudyna_i_zbroja (дата звернення – 16.02.23).
6. Мацевко-Бекерська Л. В. Наративні стратегії малої прози (на матеріалі української літератури кінця XIX – початку XX століть) : автореф. дис. ... докт. філол. наук : 10.01.06. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 35 с.

Kazanova O. V. Specificity of narrative forms in O. Honchar's novel "Man and weapon"

Summary. The article examines the forms of narrative in O. Honchar's novel "Man and Weapon". It was revealed that the narrative strategy of O. Honchar's work is mainly realized through the discourse of the heterodiegetic narrator in an intradiegetic situation. The narrative gravitates toward universalism, philosophising, and intellectuality. The epic nature of the image is revealed not only through the introduction of panoramic descriptions of military events, but also through the alternation of different time planes. In this form of narration, the articulation of descriptive narrative elements is observed, the figurative element dominates. The compositional originality of O. Honchar's novel appears in the synthesis of static descriptions, reasoning and dynamic episodes. The form of proprietary direct speech is also characterized, in which the interaction of speech discourses is observed at the content, stylistic and communicative levels. The sequential change of the objects of image and perception determines the montage principle of narrative construction. O. Honchar does not so much represent the inner speech and thoughts of the characters as he appeals to the reader. Dialogic communicative interaction is implemented: author – narrator – reader. It has been proven that rhetoric and expressiveness become an important component of this form of narrative. The peculiarities of the subjective narration of the hero-narrator, which is revealed through monologues-reflections, epistolary forms, are also investigated. The text is dominated by an internal point of view. This contributes to special accuracy in portraying individual moods, feelings and mental processes in the hero's mind. Along with the external plot, there is an internal one that reflects the dynamics of feelings, the course of the hero's emotional states, and the interpenetration of various experiences. The reproduction of the vicious reality of war is important in O. Honchar's novel, but the province of thoughts about it by the heroes of the work is no less flawed. It was revealed that the stylistic feature of the heroes' monologues is contextual polemic and rhetoric. The heroes analyze the pods, turning to an imaginary opponent. The text of O. Honchar's novel "Man and Weapon" embodies an implicit appeal to the recipient, which causes his interest and ensures the integrity of the narrative.

Key words: narrative, composition, narrator, point of view, recipient.